

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ(*)

1914-ի Մեծ Պատերազմին հետ զուգորդեալ բոլոր անհամար սարսափներուն ամենէն տխուրը Հայաստանի ողբերգութիւնն է: Պատմութիւնը բարոյական հափանիչերու քննադատ չէ: Սակայն պատմութեան պարտականութիւնն է ուշադրութիւն հրաւիրել որեւէ բացառիկ դէպքի մը կամ սովորական չափանիշերէ չեզուրի մը վրայ, և այս երկուքն ալ կային Հայաստանի մէջ, յիշեալ պատերազմի ընթացքին: Իրողութիւններ գտնելը չէ որ դժուար է, այլ անոնց հաւատացնելը: Ենթադրեալ անհաւատալի և անկարելի կը թուին անոնք: Դժբախտաբար կասկած չկայ թէ պատասխանատուութիւնը որոնց վրայ կ'իյնայ: Երիտասարդ Թուրքերու ազգայնականութեան ուժերը, որ այժմ կը ներկայացնեն Բեմալ Փաշան և թիկունք կը կանգնին անոր, պատասխանատու էին այս սարսափներուն համար: Երբ մէկը նոր Թուրք ազգին գովարանութիւնը լսէ, աղէկ է որ այս իրողութիւնը ի մտի ունենայ: Այս Թուրքերուն վրայ կ'իյնայ մեղադրանքը այն ջարդերուն ու անգթութեանց՝ որոնց նմանը վտահալի ակնատեսներ ասկէ առաջ երբեք պատմած չեն: Հայկական ողբերգութիւնը պատմութեան էջ մըն է զոր Թուրքերը բոսոր ներկեցին անմեղ արիւնով: Եւ այս գարհուրելի սարսափին յիշատակը ոչ կրնայ մոռցուիլ և ոչ ալ պէտք է մոռցուի:

Ընդհանուր գումարը ջարդուածներուն երբեք պիտի չգիտցուի: Բայց սխալ չըլլար երբ ըսենք թէ մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար տարագրեալներէն վեց հարիւր հազարը ոչնչացան: Վերապրողներէն մեծ թիւ մը քանի ուժով իսլամութեան դարձուե-

ցաւ: Բայց այս սոսկալի դէպքերը ողբերգութիւնը չվերջացուցին . . . : Թուրքերը տակաւին ուրիշ միջոցներ գտան իրենց դիմադրելու: 1916ին Ռուսերը էրզրումը գրաւեցին, բայց իրենց բանակը քաջուհեցաւ երբ 1917ի յեղափոխութիւնը տեղի ունեցաւ: Աստիճանաբար Թուրքերը վերադրաւեցին ոչ միայն Հայաստանի իրենց բաժինը, այլ նաև մասն Պաթում, Կարս և Նոյնիսկ Երևան: Էնվեր գացած էր, բայց Բէմալն ու իր յաջորդները յիշեց զործը անփութօրէն չկատարեցին: Իրենց յառաջխաղացքը արեան հեռքերով կնքուած էր: Նոյնիսկ Կիլիկիոյ մէջ այն Հայերը որ մնացած էին՝ ջարդուեցան: Սասնոյ և Պիթլիսի մէջ Թուրքերը ամբողջացուցին իրենց աւրինոտ գործը: Նոյնիսկ ինք, Երևանը, սիրան ու մայրաքաղաքը Ռուսական Հայաստանի, իր արեան տուրքը վճարեց Թուրք գաղաններուն: Անուագն հարիւր հազար հոգի աւելցուեցան սպանուածներու ցանկին վրայ:

Հայերը լքուած էին որչափ Պոլսիկներէ նոյնչափ ալ ամբողջ աշխարհէն: Զինադադարէն յետոյ Անգլիական զուեղերը ժամանակ մը խաղաղութիւն պահեցին Անգլիոյ վրայ մէջ: Բայց երբ ասոնք քաջուհեցան, Վրաստանի, Երևանի և Ազրայէժանի Հանրապետութիւնները ի զուր պայքարեցան Թուրքերուն դէմ: Ի վերջոյ Պոլսիկները համաձայնագիր մը ստորագրեցին Թուրքերուն հետ (Մարտ 16, 1921), որով Պաթումն ու Կարսը, և հետեալաբար երկու երրորդը Հայաստանի, յանձնեցին Թուրքերուն: Ամբողջ Հայաստանը որ մնաց, Երևանի Հանրապետութիւն անունով ճանչցուած, ձուլուեցաւ Ռորհրդային Հանրապետութեանց սիտեմին մէջ: Այս էր իրական կարգադրութիւնը Հայաստանի համար: Սեփրի Դաշնագրին մէջ Թուրքերը համաձայնեցան «հայոց համար ազգային տուն»ի գաղափարին: Սահմանները զծելու համար իրաւաբար նշանակուեցաւ Նախագահ Ուիլսոն, որ այնչափ ընդարձակ որոշեց զանոնք որ մինչև երգնկա կը հասնէին Արեւմուտքէն: Սակայն այս պարզապէս համաձայնութիւն մըն էր և թուղթի վրայ վճիռ մը մնաց: Բեմալ ամբողջովին անտեսեց Սեփրի Դաշնագրին այս մասը երբ 1923ին Լոզանի

(*) Այս գրութիւնը բառական թարգմանութիւն մըն է «Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries» (1789 - 1931) (Եւրոպան 19րդ և 20րդ դարերու ընթացքին) անունով պատմութեան դասագիրքէ մը (էջ 567), պատրաստուած A. J. Grantի, M. A. և Harold Temperleyի կողմէ, առաջին անգամ հրատարակուած 1927ին, ի Լոնտոն, Նիւ Եօրք և Թորոնթօ: Բազմիցս վերահրատարակուած՝ մինչև 1944:

Դաշնագիրը կը պատրաստուէր: Եւրոպայի պետութիւնները, հաւանելով Հայաստանի յիշատակութեան իսկ զանցառութեան, ճանչցան 1921 Մարտի Սովիէթ-Քեմալ համաձայնութիւնը:

Պատահածը այն է թէ հիմա թրքական սահմանազուխէն ներս ողջ հայ չկայ: Բայց տակաւին կան բաւական թիւով հայեր ուսական նոր սահմանէն ներս: Եւ Երևանի Սովետական Հանրապետութիւնը ծաղկումի մէջ է: Զբանջքներ փորուած են, պղինձ կ'արտադրուի, բամպակի մշակման նոր ձևեր կը փորձուին և հիւսուածեղէնի արդիւնաբերութիւնը կը զարգացուի: Հայ ցեղին մնացած մասը Հայաստանի մէջ, որ հազիւ մէկ միլիոնի կը հասնի, անգամ մըն ալ ցոյց կուտայ իր անսպառ ճկունութիւնը և կենսունակութիւնը: Անոնք զօրացած են ներգաղթողներով: Արդարև, եթէ հաւատանք իրենց և Ռուսերուն վիճակագրութեանց, բնութիւնը իրենց օգնութեան հասած է: Բնակչութեան թիւը կ'աւելնայ աւելի արագ քան պատմութեան մէջ արձանագրուած ուրիշ որեւէ պարագայի: Ի վերջոյ, ապահով են անոնք աւերի և անիրաւութեան այսքան դարերէ ետք, և մնացորդացի ապագան ապահովուած կ'երևի:

Զարգը, իր պատմական խմտոտով, միայն Հայաստանի համար չէ որ պատահած է: (Պատմութեան մէջ ուրիշ փարգեր ալ եղած են): Այսուհանդերձ փարգերը վերև նկարագրուած աստիճանով անոր յատուկ եղած են: Տարօրինակ է նաև որ այս հայկական արհաւիրքը չէ արթնցուցած աշխարհի խիղճը նոյն չափով որով արթնցուցած են աւելի մեղմ դժբախտութիւններ: Մաքօլէյ համոզեց մեզ թէ Կլենքոյի կոտորածը պատմութեան մեծ ոճիրներէն մէկն էր: Բայց (Կլենքոյի մէջ) միայն քանի մը հարիւր հոգի սպանուած էին: Կլատսթօնի նշանաւոր դրքոյկը Պուլկարական սարսափներուն մասին ամբողջ աշխարհի մէջ արձագանգեց, բայց ընդհանուր գումարը (սպանուածներուն) քանի մը հազար էր: Ապտիւլ Համիտին հայ զոհերը հարիւր հազարի մօտեցան, իսկ Էնվերի և Քեմալի զոհերուն գումարը մօտաւորապէս երեք չորրորդն է մէկ միլիոնի: Սակայն Եւրոպա ցոյց չտուաւ ամօթի և սոսկումի զգացումը այն աստիճանով

ինչպէս ըրաւ Կլենքոյի և Պուլկարիոյ պարագային: Իրապէս Կ'երևի թէ խաղաղութեան շրջան մը կամ մեծ գրողի մը ազգացուցիւնը պէտք է որպէսզի համոզուի աշխարհը հայկական փարգերուն ահաւորութեան: Առնուածն որոշ է թէ փարգի երկու մեծագոյն փորձերը որոնք կատարուած են արդի պատմութեան շրջանին մէջ, չեն մղած աշխարհը դատապարտելու համար ոճրագործները իրենց ի գործ դրած վայրագութեան աստիճանին համեմատ:

Ի մասնաւորի, Էնվեր-Քեմալական փորձը ամբողջ ազգ մը բնաջնջելու՝ պատմութեան մէջ իր նմանը չունեցող ոճիր մըն է: Անիկա նման է (Ասորեստանի թագաւոր) Սինեքրիմի կատարած տարագրութեան: Հայ տարագրութիւնը գործադրուեցաւ քաղաքակրթութեան ստեղծած գիտական այնպիսի ճշգրտութեամբ և անխնայութեամբ որ իր հետեանքները անհունօրէն աւելի կ'ործանարար էին մարդկային կեանքի համար, քան անկատար ճիգերը Ասորական քոնակայի մը: Յուշադրուած անգլութիւնը ծրագրով և գործադրութեամբ այնչափ աներևակայելի է որ գրեթէ պարտութեան կը մատնէ քննադատութիւնը: Սակայն պատմութիւնը, եթէ ոչ անհրաժեշտօրէն բարոյական, անընազան անաչառ է իր եզրակացութեանց մէջ: Պատմութիւնը ապացուցած է (բնաջնջումին) ծրագրին գոյութիւնը, և հաստատած է ստուգութիւնը մարդու ձեռքերով կատարուած անախնայութեան թիւով գոհերու սպանութեան: Պատմութիւնը ցոյց կուտայ նաև թէ այս սադայէլական անխնայութիւնը ոչնչացուցած է (թրքական սահմաններու մէջ գտնուող) հայ ցեղին ընդհանուր թիւին կէսէն քիչ մը պակաս մասը:

Մարդուն ամենէն սադայէլական հնամտութիւնը պարտուեցաւ Հայ ազգին գերմարդկային յարատեւութեամբ: Երբեք պէտք չէ մտահան ընել որ մօտաւորապէս Հայերու մէկ միլիոնի երեք չորրորդը (անոնք ամբողջութեամբ սպանուեցան) կրնար ինքզինք ազատել մահէն՝ հաւատքը ուրանալով: Նոյնիսկ այսպիսի ազգի մը մնացորդացը անմահ է իր տառապանքով և ինքնազոհութեամբ:

Թրգմ. Լ. Ա. Ա.